

Роман Радович

НАРОДНЕ ЖИТЛО

Традиційне народне житло українського населення Холмщини та Підляшша формувалося під впливом історичних, природно-географічних, соціально-економічних, культурно- побутових та інших чинників. Особливу роль у цьому процесі відіграв геополітичний фактор — розташування регіону на стику українського й польського етносів. На цій території проходили складні етно-історичні процеси взаємопроникнення двох культур, що не могло не відбитися на формуванні особливостей народного житла українців обстежуваного краю.

В основі історичної типології житла лежить його горизонтальне планування¹. Традиційна хата українців Холмщини та Підляшша, як і всіх східних слов'ян, пройшла складній і тривалий шлях розвитку — від однокамерної опалюваної до багатокамерної². Однодільне житло будували здавна. На території Білорусі та півночі України дослідники відзначають його побутування ще у XVIII ст.³ (особливо це стосується західних районів Білоруського та Українського Полісся⁴, де спорадично воно зустрічалося ще на початку XX ст.). Подальший розвиток планування проходив як шляхом приєднання нових камер, так і внаслідок сегментації існуючих приміщень.

Дводільне житло типу ХАТА-СІНИ виникло як результат прибудови до одно-

дільної опалюваної камери холодних сіней. Такі будівлі згадуються у реєстрі 1779 р. погорілих осель містечка Войславичі (нинішнє Холмське воєводство). Зокрема такою була хата українського передміщанина Гриця Пасічника⁵. Подібні житла траплялися і в польського населення Підляшша, наприклад, хата другої половини XIX ст. з с. Вінна-Випіхі Ломжанського воєводства (при тильній стіні сіней тут виділено комору)⁶. В минулому досить часто дводільні будівлі зустрічалися на Білоруському та Українському Полісся. В деяких тутешніх селах вони ще в кінці XIX — на початку XX ст. виступали як найдосконаліший тип житла⁷. Аналогічне планування мала хата початку XX ст. у с. Пульмо Любомльського району Волинської області. У сінях (ближче до печі) тут знаходився „пукліт” (тепла комора)⁸.

У XIX ст. на обстежуваній території побутувало трикамерне житло, до складу якого входили „хата”, „сень” (сіни) і „комора”, тобто житло типу ХАТА-СІНИ-КОМОРА. Цей варіант планування найпоширеніший для східних слов'ян⁹ і вважається класичним типом української хати¹⁰. Він охоплював значну частину Підляшша, побутував на заході Білоруського та Українського Полісся¹¹. Аналізуючи вже згадуваний реєстр погорілих осель, польський дослідник Ян Гурак констатує,

що домінуючим типом у другій половині XVIII ст. тут було житло, до складу якого входили хата, сіни й комора, отже, вищезазначеній тип на рубежі XVIII-XIX ст. був повсюдно поширений у південно-східній частині колишнього Любелського воєводства¹² (Холмщина). Джерела згадують його на території колишньої Седлецької губернії¹³, в околицях Грубешова¹⁴. Зростання чисельності населення, його культурних запитів з розвитком капіталізму привело до деяких змін у плануванні тридільного житла. Комора поступово перетворилася в друге житлове приміщення. Таким чином виникло житло типу ХАТА-СІНИ-ХАТА. Такі будівлі в кінці XIX — на початку XX ст. відомі на території колишньої Седлецької губернії¹⁵.

З 233 хат, обстежених у передмісті Войславичів, у 58 випадках зустрічаються два вищезгадані варіанти планування¹⁶. У будівлях з двома житловими приміщеннями комору часто виділяли в сінях або прибудовували до причілкової стіни хати.

Траплялися випадки розміщення хати між сінами й коморою. Таке розташування відоме ще з першої половини XIX ст. в колишньому Більському повіті¹⁷, згадує подібні будівлі польський дослідник другої половини XIX ст. Оскар Кольберг і в колишній Холмській губернії¹⁸. Analogічні явища зустрічаються і на правобережжі Західного Бугу (Любомльський р-н Волинської обл.)¹⁹, в Сокальському р-ні Львівської обл.²⁰, на Бойківщині та бойківсько-гуцульському пограниччі²¹.

У другій половині XIX — на початку XX ст. на обстежуваній території значного поширення набули „подвійні” (дворядові) житла²², тобто будівлі з виділеними по ширині житлового приміщення ванькірами, коморами чи іншими камерами.

Декілька таких будівель згадується в реєстрі погорілих осель містечка Войславичі²³. Очевидно, такою була і хата з „ванькіром”, описана в 1862 р. польським дослідником В. Куніцким²⁴. До середини XIX ст. дворядові житла траплялися хіба що в набагатших селян та передміщан. Згодом спостерігається їх значне поширення серед заможних верств сільського населення (як польського, так і українського), хоч деякі дослідники намагаються заперечити його побутування в українців Холмщини та Підляшшя ще на поч. ХХ ст.²⁵ Дворядові (чи півторарадіві) будівлі мали на обстежуваній території багато різновидностей. Часто до складу такої будівлі входив зруб п'ятистінок чи два²⁶, проте траплялось, що ванькір виділявся при тильній стіні житлової камери, як і на Поділлі²⁷ чи Волині²⁸, за допомогою грубки (с. Яблучна Білопідляського воєводства)²⁹. В кінці XIX — на поч. ХХ ст. досить часто на дві чи три частини перегороджували і сіни: ХАТА/КУХНЯ-СІНИ/СІНИ-ХАТА/КОМОРА (с. Кривоверба Холмського воєводства), ХАТА/КУХНЯ-СІНИ/КОМОРА/СІНИ-КОМОРА (с. Каплоноси Холмського воєводства), ХАТА/КУХНЯ-СІНИ/СІНИ-СТАЙНЯ (с. Кривоверба Холмського воєводства) та ін.³⁰

Побутування на західних кордонах України типу житла, в якому комора розташовувалася паралельно до житлового приміщення, засвідчують літературні джерела³¹. Поширення таких будівель спостерігається у районах зі значною концентрацією дрібної української шляхти. Хати з виділеними по ширині житлової камери ванькірами чи коморами відомі на Волині³², півночі Львівської області³³, Львівському Підгір'ї³⁴, траплялися у деяких районах Поділля³⁵ й Карпат³⁶, такі житла споруджувала козацька

старшина на Лівобережжі. Холмщина і Підляшша теж відзначалися великим числом дрібношляхетського стану³⁷. Крім польської (мазовецької) дрібної шляхти, поселення якої виникли на Підляшші на зламі XIV–XV ст.³⁸, на обстежуваній території існувала велика кількість поселень сполонізованої шляхти українського походження³⁹, нащадків княжих дружинників, дрібних бояр, різних категорій княжих слуг тощо. І хоча, як твердить польський дослідник І. Тличек, житло дрібної шляхти не дуже відрізнялося від осель „хлопів”⁴⁰, на увагу заслуговує гіпотеза українського дослідника І. Могитича, який, аналізуючи бойківський варіант такої хати, виводить її походження від житла рядових дружинників давньоруських оборонних споруд. На його думку, зруб-п'ятистінок, що входить цілісним і компонуючим елементом до складу такого житла, виник ще в період Київської Русі і проіснував на території розселення східних слов'ян аж до ХХ ст.⁴¹

У багатьох випадках під одним дахом з хатою блокували і деякі господарські приміщення (хлівець, стайню, конюшню тощо): житло типу КОМОРА-ХАТА-СІНИ-ХЛІВЕЦЬ (ПРИБУДОВА)⁴². За даними польського дослідника Й. Ярошевича, у першій половині XIX ст. планування домівства багатшого селянина колишнього Більського повіту здійснювалося за схемою: ШПИХЛІР-КОМОРА-ХАТА-СІНИ-КОНЮШНЯ⁴³. Блокування в одному ряду з хатою інших холодних будівель, двору, на думку дослідника Холмщини В. Ткача, було однією з диференціюючих рис, котрі відрізняли українське житло Холмщини та Підляшша від польського⁴⁴.

Варто зазначити, що на обстежуваній території відомі житла з „широкими” сінными⁴⁵, причому вони могли бути

проходінimi („на виліт”), або мали лише один вхід, з чільного фасаду.

Як твердять дослідники, в житлі українців Холмщини та Підляшша майже ніколи не влаштовували ганків перед входом у сіни, тільки в деяких селах за рахунок сіней виділяли внутрішню „нішу”⁴⁶ (підсіни). Хати з підсінними-нішами локалізувалися на півночі Холмського та сході Білопідляського воєводства⁴⁷. Зустрічалися два варіанти таких будівель: з підсінними, виділеними в середній частині будівлі за рахунок сіней, та з кутовими підсінними, виділеними за рахунок комори чи сіней, розташованих з краю будівлі (села Кужавки⁴⁸, Довгогроди нинішнього Білопідляського воєводства). Другий варіант на обстежуваній території переважав. Будівлі з аналогічними кутовими підсінними відомі в околицях Шацька Любомльського району Волинської області (села Мельники, Острів’я, Шацьк та ін.)⁴⁹. Хати з центральним розташуванням підсіней-ніш зустрічалися на півночі Львівщини, на західному Поділлі, на Покутті, в Карпатах тощо⁵⁰.

Судячи з повідомлень дослідників, на початку XIX ст. усі селянські хати Холмщини та Підляшша були курними⁵¹. Проте протягом першої половини XIX ст. інтенсивно проходив процес ліквідації курної системи опалення, так що в середині XIX ст. таких будівель майже не залишилося⁵². Нова система опалення з пристроями, котрі відводили дим у димохід, поширилась на територію Холмщини та Підляшша з заходу (з Люблінщини та Луковецького повіту⁵³). окремі збереженні до останньої четверті XIX ст. курні хати описав О. Кольберг: „... не мають отвору для відводу диму просто з печі і тільки з сіней є виведений звичайний комин на верх даху. Коли в печі палиться, дим виходить через відкриті двері до сіней,

вкриваючи грубою верствою всю стелю хати..."⁵⁴. Поодинокі курні хати проіснували на південно-східному Підляшші аж до початку ХХ ст.⁵⁵

Піч („печ”) з пекарським „п'єцом” і коминоном для готування традиційно розташовувалася в кутку між сінешньою і тильною стінами. Вона була широкою і низькою. Пічний отвір („челюсті”) повертали в бік чільної стіни. З ліквідацією курної системи опалення над челюстями почали встановлювати пристрій для збору диму („бондур”, „бовдур”, „бундур”, „капелюш”). Дим з печі відводився через спеціальний канал („свинку”) до „димника”, звідки виходив понад дах. На Підляшші ще в другій половині XIX ст. функцію димника найчастіше відігравала вижолоблена колода⁵⁶, в південних районах Холмщини його виплітали з соломи й обмазували глиною⁵⁷. Протягом другої половини XIX ст. піч поступово вдосконалюється: з'являється заливана плита, „фаерка”, грубка тощо. Іноді грубка розташовувалася вздовж приміщення і розділяла кімнату на дві частини (с. Яблочна Білопідляського воєводства)⁵⁸. У цей період пічний отвір часом повертають у бік причілкової стіни. Такий варіант печі в українців обстежуваної території поширився, очевидно, під впливом польського житлового будівництва.

Житлові будівлі на Холмщині та Підляшші зводили винятково з деревини. Тут, як і на Поліссі та Волині⁵⁹, перевагу віддавали сосні. Рідше використовували інші породи: дуб, осика, вільху; в південних районах до цього додавались ще ялина та бук. З дуба виготовляли найбільш важливі елементи споруд: підвалини, стовпи каркаса („слупи”), кілки та інше. Стіни, як правило, зводили з соснового дерева. Траплялося, що з хорошої смолис-

тої сосни робили й підвалини (хата з с. Кривоверба Холмського воєводства). Підвалини, виготовлені з хвойних порід, відомі на території лісової смуги Східної Європи з середини I тис. н.е.⁶⁰ Листяні породи використовувались часом при спорудженні стін холодних приміщень. Під кути підвалин у землю вкопували пні дубових колод (на глибину 1,5 ліктя — приблизно 70 см) чи підкладали камені.

Стіни жител зводили переважно в зрубній техніці. Каркасно-дильована техніка використовувалася хіба що при спорудженні стін господарських приміщень (хлівців, стаєнь, конюшень; зірдка сіней та комор). При будівництві житлової камери цю техніку застосовували дуже рідко. За даними „Польського атласу етнографічного”, понад 75% будівель Холмщини та Підляшша було збудовано в зрубній техніці⁶¹. Каркасно-дильовані житла зірдка траплялися на Холмщині. Конструкцію таких будівель описав О. Кольберг в околицях Холма, Устилуга, Володави, Парчева та ін. на території нинішнього Холмського воєводства. У цьому випадку по кутах майбутньої хати в землю вкопували дубові „слупи”, а простір між ними заповнювали півкругляками, заганяючи їх кінці в пази, вибрани у бокових площинах стовпів⁶². У новіших будівлях стовпи чопували у підвалини. Застосування каркасно-дильованої техніки при спорудженні житла в XIX ст. набуло поширення на півдні Волинської, в північних районах Львівської областей⁶³.

Стіни зрубних жител („на вугли”) складали з протесаних півколод брусів та дошкодопідбіх пластин („тертиць”). Вінці по кутах в'язали врубками різних конструкцій, відомих у літературі під назвами: „простий замок”, „риб'ячий хвіст”, „канюк” (замок з потайним зубом). При

спорудженні жителі перевагу віддавали „риб’ячому хвосту” з залишком. „Риб’ячий хвіст” без залишку (чистий замок) характерний, в основному, для новішого будівництва північного Підляшшя. Замок з потайним зубом на Холмщині та Підляшші називали — „польський замок на один палець”. Цей замок був широко відомий в народному будівництві Підляшшя, на заході Білоруського Полісся та України⁶⁴. На Брестчині врубки з потайним зубом відомі ще з XVI ст.⁶⁵

Зовні стіни жителі білили по дереву вапном. Така обробка характерна для Українського Полісся та Волині⁶⁶. Частіше забілювали тільки стіни житлової частини (сс. Тернів, Тернівок, Ганськ, Брусе, Безк та ін. нинішнього Холмського воєводства)⁶⁷, чи житової частини і сіней (с. Славатичі Білопідляського воєводства). Зрідка, в основному на півдні Холмського та північному сході Заміського воєводств⁶⁸, зовнішні стіни виправляли грубим шаром глиносоломи (така виправа називалася „полепа”). Подекуди (на Холмщині) зовні промащували глиною і забілювали тільки шви між вінцями (с. Красівка Холмського воєводства). В окремих місцевостях північного Підляшшя стіни зовсім не забілювали. Часом таке явище можна було зустріти і в Білопідляському воєводстві (с. Соснівка). В с. Циців Холмського воєводства небілену стіну хати, в якій жила дівчина на виданні, значили великими білими краплями⁶⁹. В Заміському воєводстві подекуди фарбували окапи вікон у блакитний, жовтий, брунатний, оливковий, вишневий чи чорний (с. Дуб) колір⁷⁰.

Над житловими приміщеннями та коморою завжди влаштовували стелю („полап”). Її виготовляли з дощок, в давніших будівлях — з обаполків. Стелю укладали на поперечні сволоки („бальки”,

„бельки”). У житловому приміщенні їх, як правило, було три. Таке розташування сволоків характерне для західного Полісся (Волинської, заходу Рівненської областей)⁷¹. Зрідка, в давніших будівлях, траплялися комбінації з одного поздовжнього сволока (званого „сеструнь”) і трьох поперечних, укладених на нього. Таке явище дослідники фіксували в колишній Седлецькій губернії, в с. Каплоноси Холмського воєводства та ін. Стеля на комбінованих сволоках була масово поширенна на сході Полісся⁷². Часом дошки стелі встеляли кулями соломи, по яких йшла „полепа” (глина, вимішана з ячмінною половою). Подібне утеплення стелі широко відоме на Українському Полісі⁷³.

Ще в 70-ті роки XIX ст. Іван Нечуй-Левицький згадує в Білопідляському воєводстві дуже примітивні форми вікон: .... низенькі, прорізані тільки в одній колодці, без одвірків, ширші вдвое ніж довші, з залізними поперечками” (с. Ортель), ... віконця в хаті поліські, на п’ядь вгору і на півтора п’яді вшир...” (с. Мала Дубровиця)⁷⁴. Дещо більші вікна, вже чотиришикові, дослідники фіксують у селах Сопів, Яблочна цього ж воєводства. Їх довжина і ширина рівнялися „локтю” — четвертій частині „сажні” (очевидно, звідси походить і назва — „хватача”). Наступний етап розвитку вікна зафікований у с. Сидорки, де вони шестишикові і значно більші⁷⁵.

Житлове приміщення мало звичайно одне-три, рідше чотири-п’ять вікон. Лише одне вікно прорубували в будівлях, де житлова кімната розташовувалась між сінми і коморою (хати з с. Тернів Холмського воєводства)⁷⁶. Воно знаходилося, як правило, в середній частині головного фасаду. Цей варіант, в основному, зустрічався на Холмщині. Дослідники згадують

його в околицях Грубешова, де він творив особливість житла цілих місцевостей (с. Часники Замостянського воєводства)⁷⁷. При крайньому розташуванні житла — друге вікно прорубували в причілковій стіні (ближче до покуття). На Підляшші на головному фасаді здебільшого влаштовували два вікна, наближені до кутів, одне чи два вікна могли прорубувати в причілковій стіні, рідко — ще одне в тильній. Розташування двох вікон на головному фасаді побутувало і на Холмщині, проте їх здебільшого віддаляли від кутів житлової камери.

Як на Холмщині, так і на Підляшші переважали чотирисхилі дахи на кроквах. Така форма даху була характерною для оселі українського і польського населення цієї території. Співвідношення висоти даху і видимої частини зрубу коливалося в межах 1:1 — 1,5:1, на півдні Холмщини воно іноді становило 2:1. В давніших будівлях „крокви” (на Холмщині — „ключе”) опиралися на платви („оплатви”), що лежали на рівні стіни, чи були винесені на „бальках” дещо поза зруб хати. Останній варіант надзвичайно поширений у житлах Волинського Полісся та Брестчини⁷⁸. В новіших будівлях п’яти крокви врубували у виноси поперечних сволоків. Крокви на 1/3 висоти даху попарно з’єднували „бантами”. Часто в місці бантування чотирисхилий дах заломлювали, утворюючи таким чином у його верхній частині трикутний фронтон, який зашивали дошками (с. Славатичі Білопідляського воєводства). Подібні дахи дуже часто зустрічалися в південно-західній частині Білорусі та на Волинському Полісці⁷⁹.

Дахи крили соломою. Для цієї мети вживали два типи житніх сніпків, один з яких в’язали при колосі, другий — при корені. Першим пошивали тільки один-два

нижні ряди та роги даху, решту поверхні даху пошивали сніпками, зв’язаними при корені, що надавало йому гладкої фактури. Східчасті дахи, всю поверхню яких пошивали сніпками першого типу, траплялися хіба що на північному Підляшші. Пошивали їх розстеленими кулями соломи. На півдні Холмщини в середині XIX ст. дослідники згадують дахи, криті очеретом⁸⁰.

Верх даху вибивали м’ятою соломою і закріплювали дерев’яними „козлинами”. Траплялося, що гребінь даху виготовляли з „каленіці” (мочених у рідкій глині солом’яних сніпків). Іноді каленіцею покривали кілька верхніх рядів (від бантин), або й усю поверхню даху. На південному Підляшші гребінь даху часто закріплювали поздовжніми жердками, а на північному побутувала рама-ярмо.

Зрідка в будівлях кінця XIX — початку XX ст. трапляються двосхилі дахи (с. Соснівка Білопідляського воєводства) чи двосхилі дахи з усіченими у верхній частині фронтонами. На думку дослідників, це явище поширилося під впливом містечкового будівництва⁸¹.

Долівка („земля”) раніше завжди була глинняна у всіх приміщеннях. Але вже в останній чверті XIX ст. в житлах заможніших селян з’являється дерев’яна „пудлога” (здебільшого в хаті та коморі).

Однією з найсуттєвіших відмінних рис у житлах українського та польського населення Холмщини є Підляшшя дослідники вважали інтер’єр. Якщо ще на початку ХХ ст. в хаті українця (як багатого, так і бідного) всі предмети внутрішнього обладнання були домашнього виробництва і інтер’єр відзначався „...чорно-сіруватими тонами з невеликими вкрапленнями яскравості...”, то житло поляка вражало яскравістю кольорів і наявністю, в основному,

предметів промислового виробництва⁸².

Інтер'єр тутешнього житла, за твердженням В. Куніцького, нічим не відрізняється від загальноукраїнського⁸³. В куті між сінешньою і тильною стіною стояла піч. Між піччю і причілковою стіною знаходилась „полат” („полатка”) — дерев’яний поміст зі збитих дощок. У другій половині XIX ст. вона поступово замінюється на „лужко”. Парадний кут між чільною і причілковою стінами називали „покуте” (почесне місце). У цьому куті на „стені” розвішували ікони. Тут стояв стіл („стул”), стілець („стулець”), вздовж чільної і причілкової стін встановлювали лави, які сходилися на покуті. Часом лави замінювали „топчани”. В куті між дверима й піччю ставили „коцубу”, „бабило” (кий для підпирання затички комина — „баби”). В іншому куті при печі знаходилася мітла („вінник”, „драпач”). По другій бік дверей висів „комин”, у якому „лучиною” („лучивом”) освітлювали хату. Біля ліжка на довгих шнурках до стелі підвішували колиску („колишку”, „кошалку”). У північних районах Холмщини (в селах Тернові, Терновку, Ганську, Брусе, Безку та ін., розташованих на території Холмського воєводства) дослідники фіксували випадки розташування „полаток” при тильній і чільній стінах⁸⁴.

Аналогічним був асортимент і розташування предметів у підляському селі. Деяке уявлення про інтер’єр житла середини XIX ст. колишньої Седлецької губернії дає ілюстрація Козарського, опублікована в часописі „Tugodnik ilustrowany”⁸⁵. Подорожуючи в 70-х роках XIX ст. по селах нинішнього Білопідляського воєводства (Сидорки, Королівський Ортель, Княжий Ортель, Велика Дубровиця, Мала Дубровиця, Кривулька, Вулька, Тучна, Яблочна та ін.),

I. Нечуй-Левицький відзначав повну ідентичність тутешнього інтер’єру з загальноукраїнським. Тут знаходилися лави, стіл, піч з „бовдуrom”, полиця для мисок, під нею шафка, „комин”, в якому світили лучиною, мальювана скриня тощо. „Тільки образи були з паперу і польського малювання”⁸⁶. В бідняцьких хатах „... лави тільки на п’ядь вшир, стіл був широкий в піваршина і лежав ... на двох перехрестях, скріплених посередині підніжкою одно з другим”⁸⁷ (стіл „на крижаках”).

У коморі стояли скриня, „боденьки”, солом’яні „сипанки” та інше. Тут зберігали одяг, полотно, сало, м’ясо, муку тощо.

Підсумовуючи сказане, необхідно зазначити, що народне житло українців Холмщини й Підляшша розвинулось на спільній основі з загальноукраїнським, характерні особливості якого сформувалися в XIV-XV ст.⁸⁸ Передусім це проявилось в характері планування, опалювальної системи, організації інтер’єру тощо. Незважаючи на безпосередні контакти українського населення вищезгаданої території з польським етносом, ці особливості зберігалися тут до початку ХХ ст. Поряд з тим в XIX ст., а особливо в його другій половині, з розвитком капіталістичних відносин, спостерігається всезростаюче проникнення в традиційне українське житло явищ, притаманних для народної архітектури польського населення. Проте цей процес не відігравав суттєвої ролі у формуванні житлового комплексу холмщаків і підляшан, а тільки витворив його локальні відмінні.

Архітектурно-етнографічна специфіка житла Підляшша свідчить про його генетичну єдність з Поліським регіоном (це ж стосується і південної смуги Брестської області). Така ж спорідненість спостерігається у житлі Холмщини й Волині.

Хата в Тарнові. Холщина.
Подається за: Kolberg O. Chelmskie. — S. 74.

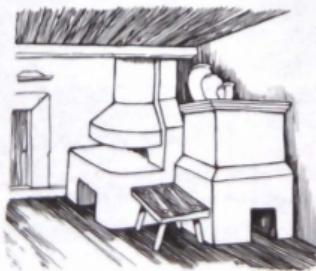
Хата з околиць Томашова.
Подається за: Kolberg O. Chelmskie. — S. 126.

Хата. Підляшша, с. Сод'ятин.
Мал. Ан. Петровича. 1996 р.

Хата. Підляшша, с. Турин Великий.
Мал. Б. Радовича за вид. „Над Бугом і
Нарвою”. — 1993. — № 3-4. — С. 31.

Піч. Підляшша.
Мал. Б. Радовича за вид. *Tygodnik ilustrowany*. —
1867. — Т. 16.

Інтер'єр хати. Підляшша,
с. Межилісся. Архів І. Ігнатюка.
Фото 1985 р.

Інтер'єр комори.
Підляшша, с. Рейличі.
Фото Ю. Гаврилюка. 1982 р.

Холмъ Люб.
Хуторокъ въ
Трубаковъ

Холмъ Любп. Хуторокъ за лѣсомъ Борки.

*Селянські хати на Холмщині.
Подається за: „Пам'ятки України”. — 1995. — № 3. — С. 29.*

Холмъ Губ.

Кафедральный Соборъ.

Кафедральний собор у Холмі.
Подається за: „Пам'ятки України”. — 1995. — № 3. — С. 29.

Українська родина біля хати. Холмщина.
З експедиції М. Біляшівського 1897 р. Центральний Держархів кінофото-
фонодокументів України (далі — ЦДКФФА України), од.зб. № 0-189631.

Хата. Власник Л. Борсук. Холмщина, с. Головно.
Архів Інституту мистецтва Польської Академії наук
(далі — ІМ ПАН). L/22.197. Фото Я. Свідерського. 1960 р.

Хата 1897 р. в с. Голя на Холмщині.
Архів ІМ ПАН. L/25.174. Фото Є. Фрісъ. 1956 р.

Хата. Власник С. Бузко. Холмщина, с. Мишанна.
Архів ІМ ПАН. L/77.314. Фото Я. Свідерського. 1988 р.

Стодола. Холмщина, м. Володава.
Архів ІМ ПАН. L/77.356. Фото Я. Свідерського. 1988 р.

Хата. Власник будинку Г. Романюк. Володавщина, с. Линів.
Архів ІМ ПАН. L/22.046. Фото Я. Свідерського. 1960 р.

Хати. Власники будинків В. Самчук, братів Андрія та
Антонія Кушик. Володавщина, с. Ополе.
Архів ІМ ПАН. L/16.284. Фото Я. Свідерського. 1958 р.

Господарські будівлі. Власник Г. Романюк. Володавщина, с. Линів.
Архів ІМ ПАН. L/22.043. Фото Я. Свідерського. 1960 р.

Хата. 1820 р. Володавщина, с. Ставки.
Архів ІМ ПАН. L/21937.
Фото Я. Свідерського. 1960 р.

Вітряк (млин). Володавщина, с. Кужавка. Архів ІМ ПАН. L/21.966.
Фото Я. Свідерського. 1960 р.

Житло і господарські будівлі. Підляшия, с. Видово.
Архів „Пам'ятки України“. Фото М. Загреби. 1994 р.

Клуня. Підляшия, с. Вілька Ваганівська.
Фото Ю. Гаврилюка. 1996 р.

Хата поч. ХХ ст. Підляшия,
с. Славатин. Архів Івана
Ігнатюка. Фото 1986 р.

- ¹ Грацианская Н.Н., Листова Н.М., Токарева С.А. Типология народного жилища в странах зарубежной Европы // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. — М., 1968. — С. 9.
- ² Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйствственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — М., 1956. — С. 135.
- ³ Маєр А. Описование Кричевского графства 1786 года, вып. 2. — Могилев-Губернский, 1901. — С. 96.
- ⁴ Moszyński K. Kultura ludowa slowian (kultura materialna). — Warszawa, 1967. — T. I. — S. 550.
- ⁵ Górk J. Budownictwo drewniane miasteczka Wojsławic // Studia i materiały Lubelskie (etnografia) — 2. — Lublin, 1967. — S. 147.
- ⁶ Tłoczek I. Chalupy polskie. — Warszawa, 1958. — S. 24-26; Tłoczek I. Dom mieszkalny na polskiej wsi. — Warszawa, 1985. — S. 93, 95, 96.
- ⁷ Moszyński K. Kultura ludowa slowian... — S. 560.
- ⁸ Данилюк А. Давнє народне житло в Шацькому національному парку // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 2/3. — С. 72.
- ⁹ Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских... — С. 138.
- ¹⁰ Вовк Х. Ступії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 112.
- ¹¹ Локотко А.Н. Белорусское народное зодчество: Середина XIX—XX в. — Минск, 1991. — С. 142.
- ¹² Górk J. Budownictwo... — S. 111.
- ¹³ Бессарараба И.В. Материалы для этнографии Седлецкой губернии. — СПб., 1903. — С. 150.
- ¹⁴ Marian B. Powiat grubieszowski. — Hrubieszów, 1939. — S. 89; Moszyński K. Budownictwo ludowe w okolicach Zamościa. — Zamość. — S. 8.
- ¹⁵ Бессарараба И.В. Материалы для этнографии... — С. 150.
- ¹⁶ Górk J. Budownictwo... — S. 114-115.
- ¹⁷ Ярошевич Й. Русини Більського повіту (вінитки зі статті „Materiały do statystyki i etnografii gubernii grodzieńskiej Powiat bielski”, поміщені в часописі „Athenaeum”. — Вільно, 1848, зошит 6. — С. 168-186 // Над Бугом і Нарвою. — Bielsk Podlaski, 1933. — № 3/4. — S. 32.
- ¹⁸ Kolberg O. Chełmskie (obraz etnograficzny). — Kraków, 1890. — T. 33. — Cz. 1. — S. 77.
- ¹⁹ Данилюк А. Давнє народне житло... — С. 72.
- ²⁰ Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX — початок XX ст.) // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1992. — Т. ССХІІІ. — С. 99.
- ²¹ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в українських Карпатах XIX — початку XX ст. — К., 1994. — С. 125.
- ²² Бессарараба И.В. Материалы для этнографии... — С. 150.
- ²³ Górk J. Budownictwo... — S. 112.
- ²⁴ Kolberg O. Chełmskie... — S. 77.
- ²⁵ Ткач В. Очерки Холмщины и Подляшия. — Холм, 1911. — С. 18.
- ²⁶ Moszyński K. Budownictwo... — S. 8.
- ²⁷ Косміна Т. Сільське житло Поділля. Кінець XIX — ХХ ст. — К., 1980. — С. 49.
- ²⁸ Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX — початку ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. — 1981. — № 6. — С. 77.
- ²⁹ Нечуй-Левицький І. Мандрівка на українське Підлясся // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 73.
- ³⁰ Biuro badań i dokumentacji zabytków w Chełmie.
- ³¹ Українці: Історико-етнографічна монографія. (Макет). — К., 1959. — С. 327.
- ³² Radowicz P. Особливості... — С. 99-100; Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. — Lwów, 1899. — S. 72.
- ³³ Данилюк А. Народне житло Волині... — С. 77.
- ³⁴ Radowicz P. Традиційне сільське житло Підгір'я кінця XIX — початку ХХ ст. // Народознавчі зошити. — 1995. — № 4. — С. 223-224.
- ³⁵ Косміна Т. Сільське житло Поділля. — С. 14.
- ³⁶ Могитич І.Р. Типи та розвиток будівель селянського двору // Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. — К., 1987. — С. 43-49.
- ³⁷ Tłoczek I. Dom mieszkalny... — S. 95; Kuprijanowicz Г., Rożenko M. Холмщина: минувшина і теперішність // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 26.
- ³⁸ Гаврилюк Ю. Підляшша крізь віки // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 57.
- ³⁹ Там само. — С. 58.
- ⁴⁰ Tłoczek I. Dom mieszkalny... — S. 95.
- ⁴¹ Могитич І.Р. Типи та розвиток... — С. 57-59.
- ⁴² Kolberg O. Chełmskie... — S. 76-77.
- ⁴³ Ярошевич Й. Русини Більського повіту... — С. 32.
- ⁴⁴ Ткач В. Очерки Холмщины... — С. 18.
- ⁴⁵ Ярошевич Й. Русини Більського повіту... — С. 32.
- ⁴⁶ Ткач В. Очерки Холмщины... — С. 18.
- ⁴⁷ Jagiełta K. Chalupy podsieniowe // Polski atlas etnograficzny. — Warszawa, 1971. — Zeszyt IV. — Karta CIX. Mapy 220-223.

- ⁴⁸ Kolberg O. Chełmskie... — S. 77.
- ⁴⁹ Данилюк А. Давнє народне житло... — С. 72.
- ⁵⁰ Радович Р. Особливості... — С. 101.
- ⁵¹ Бессараба Н.В. Матеріали для етнографии... — С. 149.
- ⁵² Ярошевич Й. Русини Більського повіту... — С. 32; Kolberg O. Chełmskie... — S. 70.
- ⁵³ Marczakowa K. Tradycja chalup kurnych i najprymitywniejszych urządzeń ogniskowych na terenie woj. Lubelskiego // *Studia i materiały Lubelskie*. — Lublin, 1967. — Т. 2. — S. 174.
- ⁵⁴ Kolberg O. Chełmskie... — S. 74.
- ⁵⁵ Tloczek I. Dom mieszkalny... — S. 32.
- ⁵⁶ Kolberg O. Chełmskie... — S. 70.
- ⁵⁷ Kolberg O. Lubelskie. — Т. 16. — Cz. I. — S. 59.
- ⁵⁸ Нечуй-Левицький І. Мандрівка на українське Підлясся... — С. 73.
- ⁵⁹ Данилюк А. Народне житло Волині... — С. 75-78; Гурков В.С., Гошко Р.Ю. Поселення // Полесье: Матеріальна культура. — К., 1988. — С. 300.
- ⁶⁰ Rappnoprort P.А. Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 114.
- ⁶¹ Jafielka K. Nasilenie występowania chalup zrębowych i sumikowo-łatkowych // Polski atlas etnograficzny. — Warszawa, 1971. — Zeszyt IV. — Karta XCVI. — Mapa 193.
- ⁶² Kolberg O. Chełmskie... — S. 70-72.
- ⁶³ Данилюк А. Народне житло Волині.. — С. 75; Радович Р. Особливості... — С. 96.
- ⁶⁴ Локотко А.И. Белорусское народное зодчество. — С. 143.
- ⁶⁵ Сабаленко Э.Р. Жилле. Будівничія матеріали і конструкції // Беларусское народное жилле. — Мінськ, 1973. — С. 33.
- ⁶⁶ Гурков В.С., Гошко Р.Ю. Поселения... — С. 302; Данилюк А. Народне житло Волині... — С. 76.
- ⁶⁷ Kolberg O. Chełmskie... — S. 73.
- ⁶⁸ Moszwiński K. Budownictwo... — S. 6-7.
- ⁶⁹ Kolberg O. Chełmskie... — S. 73.
- ⁷⁰ Moszwiński K. Budownictwo... — S. 9.
- ⁷¹ Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі зошити. — 1996. — № 2. — С. 79.
- ⁷² Там само. — С. 79.
- ⁷³ Там само. — С. 79.
- ⁷⁴ Нечуй-Левицький І. Мандрівка на українське Підлясся... — С. 69-70.
- ⁷⁵ Там само. — С. 64.
- ⁷⁶ Kolberg O. Chełmskie... — Tabl. VI.
- ⁷⁷ Moszwiński K. Budownictwo... — S. 8.
- ⁷⁸ Локотко И. А. Белорусское народное зодчество. — С. 124.
- ⁷⁹ Данилюк А. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся // Народна творчість та етнографія. — 1977. — № 1. — С. 54.
- ⁸⁰ Moszwiński K. Budownictwo... — S. 6.
- ⁸¹ Ibid. — S. 7.
- ⁸² Tkac B. Очерки Холмщины... — С. 20.
- ⁸³ Kolberg O. Chełmskie... — S. 77.
- ⁸⁴ Ibid.
- ⁸⁵ Moszwiński K. Kultura... — S. 522.
- ⁸⁶ Нечуй-Левицький І. Мандрівка на українське Підлясся... — С. 62-74.
- ⁸⁷ Там само. — С. 70.
- ⁸⁸ Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки... — С. 24.